

Google keresés

 Web Kerikata.hu

AdChoices

Az írott szó csendes birodalma

— Írás, könyvek és könyvtárak a középkori iszlám világban —

(Iskolakultúra, 1999, 29-41. o.)

© 1999 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

Az iszlám kultúra születése

A „hosszú 6. században” Bizánc és a Szászánida Irán folyamatosan harcban állt egymással. Hadi cselekményeik kapcsán szívesen támaszkodtak egyes észak-arábiai törzsek szolgálataira, jöllehet, a korábbi időszakokban egyik nagyhatalom sem mutatott különösebb érdeklődést Arábia iránt.^[1] Abesszínia, Jemen és Észak-Arábia területének – mint a bizánciak és perzsák között fekvő „harmadik világnak” – jelentőségét nem annyira katonapolitikai, mint inkább kereskedelmi értelemben vett fontossága adta.^[2] Bizáncnak különösen szüksége volt új szárazföldi kereskedelmi útvonalakra, hogy az Ázsiából jövő (*luxus*)termékekhez hozzájusson, hiszen az Indiai-óceán és a Perzsa-öböl közti vízi utat az irániak uralták. A sivatagi Mekka városa kulcspozícióba került a térségben, a közvetítő kereskedelem kapuja lett, és gazdasági felemelkedésének köszönhetően – az Észak-Arab térséggel együtt – fontos történelmi szerephez jutott.

Simon Róbert, Karen Armstrong és napjaink más neves kutatói egyaránt úgy vélik, hogy az iszlám születése szorosan összefonódik a város, a térség, illetve Mohamed próféta életének történetével. Az arabság hosszú időn keresztül élt különböző vallású népek mellett, ismerték és tisztelték például a Koránban ahl al-kitáb-nak, vagyis a könyv népének nevezett zsidókat és keresztényeket. A Mohamed próféta által közvetített isteni kinyilatkoztatások azonban minden addigi ismeretnél fontosabb hatást gyakoroltak a z arab törzsek gondolkodására, hiszen saját nyelvükön szóltak hozzájuk a revelációk. Ez a hatás természetesen fokozatosan bontakozott ki és terjedt; közismertek a próféta életútjának állomásai, a mekkaiak és medinaiak ellenségeskedései. Mohamed halálakor (632) azonban az iszlám körvonalai már világosan kirajzolódtak.^[3]

Ezt követően a mohamedánok viharos gyorsasággal, egymás után foglalták el a szíriai, egyiptomi, perzsa sőt egyes dél-európai településeket és egész térségeket (*legelsőnek a szír központ, Damaszkusz adta meg magát 635-ben*), dacolva Bizánc és Irán ellenállásával. Fennhatóságukat az elfoglalt területeken katonai táborhelyek (*amszár-ok*) létesítésével próbálták megerősíteni.^[4] Sikereik azonban nem pusztán katonai erejük kifejeződései voltak. A kialakuló iszlám kultúra képes volt a lehető legkülönbözőbb idegen hatásokat saját keretei között összeötvözni, hallatlan nyitottságról és rugalmasságról téve tanúbizonyságot. Nem erőszakolták a meghódítottak iszlám hitre való áttérését, sőt számos kisebbségi csoportnak védeltséget adtak. Az iszlám korai kultúrájára a vallási türelem mellett jellemző volt a régi (*antik*) tudományok eredményei iránti hallatlan érdeklődés. Az arabizálást sem erőszakolták a meghódított területeken, de a Korán nyelvét minden nyelv előtt valónak tartották. Megengedték a szúrák más (*pl. perzsa*) nyelven való magyarázatát, de elfogadhatatlannak tartották a Korán lefordítását más nyelvekre.

A birodalomépítés szempontjából – akkoriban is – óriási jelentősége volt a minél megfelelőbb jogrend és közigazgatás kialakításának, amely a római jogra, valamint a bizánci és perzsa közigazgatásra is támaszkodva történt meg. A z egyre terebélyesedő birodalom építményén azonban minden törekvés ellenére már nagyon korán repedések keletkeztek. Ennek okai csak részben voltak vallási természetűek: nagyobb problémát jelentett az, hogy Mohamed életében nem alakultak ki az utódlás rendjét megszabó elvek.^[5] A síiták szerint például Mohamed leszármazottait illeti a gyülekezet szellemi fővezérlete, a kalifai (*imám*) méltóság, szemben az ortodox szunniták elképzeléseivel.^[6]

Már a 7. századtól kezdve különböző vallásmagyarázó iskolák jöttek létre, melyek egymás mellett, egymással viaskodva évszázadokon át nagy hatást gyakoroltak a tudományos gondolkodásra is. Nehezítette a helyzetet az, hogy a próféta által kinyilvánított szövegek lejegyzésére zömmel csak halála után került sor, hiszen amíg ő és tanítványai éltek, az orális hagyományozás elsőbbséget élvezett az írásbelivel szemben. A Korán végleges változatának kialakítása csak a 10. századra fejeződött be.^[7]

A tudás, a tanulás fontossága

Az arabok, történetüket két részre bontván, az iszlám előtti időket al-dzsahilijja (*a tudatlanság kora*) néven tartják számon. Az iszlám világban a kezdeti időszakról fogva a tudás, a tanulás alapját a prófétai kinyilatkoztatás jelentette. Egy mohamedán mondás szerint: „Az emberek kétfélék: olyanok, akik tanulnak, s olyanok, akik tudnak. Akik e két csoport egyikébe sem tartoznak, azok mihaszna férgek.” A Korán megismerése és recitálása, valamint a hozzáfűzött magyarázatokból álló hadísz ismerete minden muzulmán számára nélkülözhetetlen volt. Valamennyi tudomány művelését azért tartották fontosnak, hogy segítségükkel a vallásos tanításokban minél jobban elmélyülhessenek. A tudományok rendszerezésére irányuló számtalan iszlám törekvés is e gondolat ismeretében érthető meg.^[8] A tudományok rendszerét – a z általuk megjelölt sorrendtől függetlenül – valamennyi moszlim tudós úgy képzelte el, mint egy képzeletbeli növény testét, amelynek ugyan önálló ágai és

levélkéi vannak, de azok elválaszthatatlanul egymáshoz kapcsolódnak, és a hierarchikus rendszer csúcspontján a teológia áll.

A muzulmán tudósok tehát – bár érdeklődésük homlokterében mindig elsősorban a Korán és annak értelmezése állt – már a 7. századtól kezdve elkezdtek intenzíven foglalkozni különböző tudományok eredményeinek megismerésével és kutatásával. Már az iszlám korai századaiban megkezdődött más népek tudományos műveinek perzsa és arab nyelvre fordítása, és valóságos értékévé vált a tanulás, a tudományokkal való foglalkozás. Az ókori görög és római, a kínai és indiai és egyéb kultúrák eredményeinek átvétele és egybegyűrése jelentette a muzulmánok hihetetlenül gyors és látványos kulturális felemelkedésének alapját, sőt – az Ibériai-félszigeten és Dél-Itálián keresztül begyűrűző művek és gondolatok hatására – ez lett a középkori európai kultúra kibontakozásának is az egyik legfontosabb mozgatórugója.

Ennek hátterében állt – a Korán megértésére való törekvés mellett – az a tény is, hogy az arabság nagy része életformát váltott. A korábban nagyrészt sivatagi nomád törzsek leszármazottai az elfoglalt területek újonnan létesített garnizonjaiban és régi városaiban új, korábban ismeretlen problémákkal kerültek szembe. A városi együttélés kereteinek és szabályainak kidolgozása, a kereskedelem, az állam- és a hivatalszervezés működtetésével járó feladatok megoldása, a z építkezések megszervezése számos új teendőt teremtett.

A 9-10. századtól kezdve az iszlám világ keleti és nyugati felében is széles körben kibontakozott az intézményesült oktatás, és feltételezhetjük, hogy az Ibn `Abd Rabbihi által megfogalmazott kívánság sokak tetszésével találkozott: „A tudás legyen gazdagságod, a nevelés a te díszed!” A Koránban is számos helyen olvasható a tudás, a tanulás méltatása, mint azt például az alábbi idézet is tanúsítja: „Allah annak adja a bölcsességet, akinek akarja. Akinek pedig bölcsesség adatik, annak nagy jó adatott.”^[9]

Az írás és az íráshordozók

A letelepedéssel összefüggő jelenség volt a szóbeli információ-őrzés és ismeretátadás mellett megjelenő írásos források számának növekedése is. A régi és új városokban – összefüggésben az adminisztrációs feladatok sokasodásával illetve az iskolák számának robbanásszerű növekedésével – egyre több írástudóra volt szükség. A 14. századi moszlim szerző, Ibn Khaldún is kiemelte művében azt, hogy bizonyos (*kifinomult*) mesterségek, mint például a kalligráfia megjelenése főként a városi kultúrához köthető. Mivel pedig az írás városi jelenség, szerinte „... azt találjuk, hogy a legtöbb beduin írástudatlan: nem tudnak írni és olvasni.”^[10]

Az elmúlt században alakult ki az a nézet, mely mind a mai napig tartja magát, hogy az arab nyelv a nabati írásból alakult ki az i. sz. 6. századra.^[11] Emellett feltételezhető még az arab nyelv kialakulásával kapcsolatosan a palmyrai hatás is, mely nem zárja ki az előző eredetmagyarázatot, lévén hogy az arab nyelv története esetében is egy hosszú, bonyolult folyamatról van szó. Az arab írás fő jellemzői, a betűknek és a mellékjeleknek a rendszere a 8. századra teljesen kialakult. A mássalhangzókat és hosszú magánhangzókat jelölő arab írás nem tökéletes betűírás. Ráadásul számos betűt csak különböző számú pontok különböztetnek meg egymástól, amely pontok az írás során akár el is maradtak, csakúgy, mint a magánhangzók jelölése. Éppen ezért jelentős mértékű volt mindig is a beszélt és írott nyelv közötti kettősség. E jelenségből eredeztethető valószínűleg az arab írás misztikus felfogása, az a köznapi jelentésen túlmutató gondolat, hogy minden mást jelent, mint aminek látszik.^[12]

A kalligráfia, a szépírás mestersége (*művészete?*) az iszlám világban mindig is igen nagyra becsült foglalatosság volt, művelőit megbecsülték. A jobbról balra, fentről lefelé vezetett folyóírás, a sok díszítő elemmel tarkított szépírás valóban műalkotásnak tetszik a régi műveket szemlélve. A kalligráfiáról úgy tartották, hogy a „lélek geometriája”. Ibn Rabbihi azt írta egy művében, hogy az írás: „A kéz nyelve, a tudat szépséges kifejeződése, az értelem követe, a gondolkodás visszhangja és a tudás fegyvere.”^[13]

A preiszlamikus időkből leginkább kőbe, sziklába vésett feliratok maradtak ránk, majd – az iszlám kultúra 3. századáig – a pergamen és a papirusz voltak a legfőbb íráshordozók. A legjobb minőségű pergament a legfehérebb, legrugalmasabb és legfinomabb borjúbőrből készítették. Egy költő szerint a pergamenkészítés ugyanolyan fáradtságos munka volt, mint a cserzővarga tevékenysége. Córdobában a 10. században volt egy Rabad al-Raqqaquin nevű kerület, melyet teljesen benépesítettek a pergamen-készítők.^[14] Pergamenre elsősorban a Koránt másolták és más, fontosabb írásokat. A 11. századtól a drága, nehéz munkával előállított pergament teljesen kiszorította a papír. A pergamentől eltérően a papirusz – mely elsősorban Egyiptom területéről származott – főként a hivatali élet során használatos íráshordozó volt. A papirusztekercsekre írt arab nyelvű írások egyébként a 14. századig léteztek, ami bizonyíték arra, hogy az olcsóbb papír nem szorította ki teljesen a papirusznádból készült irányanyagot.

A muzulmánok a 8. század során ismerkedtek meg a kínai papírkészítés titkával. Bár a papírgyártást már a 2. században feltalálta egy Ts'ai Lun nevű kínai mandarin, 600 évig sikerült titokban tartani ezen íráshordozó anyag készítésének folyamatát. A muzulmánok 751-ben, Szamarkand városát elfoglalva, a z ott ejtett hadifoglyoktól tanulták el a papírgyártást.^[15] Még ugyanebben az évszázadban Bagdadban is létesítettek papírmalmokat, és Harún ar-Rasíd bagdadi kalifa vezírje, bizonyos Dzsafár a hivatalokban kötelezővé tette a papír használatát a pergamen helyett. Más muzulmán városokban is malmok ezrei létesültek, és a selyemhez hasonló vékonyságú, viszonylag olcsón és könnyen előállítható papír világhódító útjára indult. A papírhasználat terjedését valószínűleg az is elősegítette, hogy az erre az anyagra írt Korán-szövegekbe nem lehetett belejavítani, mivel az meglátszott (*szemben a pergamenről kivakart és megmászott szövegekkel*). Az arabok különböző újításokat kísérleteztek ki a papírkészítés során, és pontos középkori leírások maradtak fenn a technológiát illetően. Az alábbi részlet például azt mutatja, hogyan kellett előkészíteni a papírt a Korán-kódex elkészítéséhez: „Az írnok feltesz a tűzre egy fazék keményítőt, 1:10 arányban hígítva vízzel, felforralja, amíg a színe megvörösödik. Azután bevonja a z írás számára kiszemelt papírt ezzel a keverékkel, és két napig hagyja száradni. Majd elővesz némi finom timsót és tojásfehérjét, s jól összevegyíti. Újból bevonja a papírt ezzel a keverékkel, és egy napig hagyja száradni. Aranyfényező kővel lecsiszolja a papírt, hogy finom, puha legyen, és lehessen rá írni.”^[16]

Miként Molina írja, a középkori iszlám világban a papír színének is szimbolikus jelentősége volt, csakúgy, mint az egyes ruhadaraboknak. A kék szín a gyászt fejezte ki, a piros és a rózsaszínű az öröm és a hatalom szimbólumai voltak. Csak a legmagasabb méltóságok viselői írhattak ilyen színű papírra, illetve a kalifákhoz intézett folyamodványok kerülhettek ezekre. A

sárga színű – sáfránnyal megfestett – papírokra Córdobaiban a művelt és előkelő hölgyek írták leveleiket.^[17]

Az írásművészet szempontjából nem csupán a papír minősége és színe számított, hanem fontos volt a z íróeszközök milyensége és a kalligráfus felkészültsége, beleértve még a helyes ülémódot és testtartást is. Az írótoU, a kalam kemény, kihégyezett nád volt, lehetőleg Babilónia árterületeiről való. Az al-Kurtubi nevű szerző szerint (10. század) háromféle toll van: az első toll Allah tolla, a második az angyaloké, a harmadik pedig az embereké. Abu Hafsz al-Andaluszi költeménye szerint: „Milyen csodás dolog is a toll! Sötétséget iszik és fényt áraszt a szája”^[18] – vagyis költeményében kifejezte a z írószerszám tudásterjesztésben betöltött szerepét. A korabeli kalligráfusok tollaikat tolltartókban tartották, és ránk maradtak olyan leírások, amelyek pontos képet közvetítenek egy-egy ilyen tolltartó „tartalmáról”: a kések, tintatartók, késélesítők, hegyezők, ollók és vonalzó, írópapírok világáról.

Az írás másik elengedhetetlenül fontos kelléke volt a tinta, amelynek szintén több változata ismeretes volt a muzulmán világ írásmű- és könyvkészítői között. A madad nevűt mézzel és gumival elkevert koromból készítették, míg a híbr a fák oldalán található, rovarpetéket tartalmazó gubacsokból, makkokból, tamariszkuszbogyókból készült. A tintakészítés során használtak még tojásfehérjét, birkagyapút és homokot is, mint adalékanyagokat, valamint színezékeket a sárga, vörös, arany, ezüst, kék, zöld és egyéb színű tinták előállításához.

Egy-egy kalligráfusnak a tolltartó mellett elengedhetetlen munkaeszköze volt a tintatartó, amely készülhetett rézből, cserépből vagy porcelánból, és mindig ott fityegett az írnek övében.

Látható tehát, hogy az iszlám kultúra korai időszakában is használatosak voltak különféle íráshordozók, a technikák tökéletesedése, a sokféle minőségű papír és a tinta elterjedése, a kalligráfusi munka kibontakozása azonban szorosan egybefügg a muzulmán kultúra fejlődésével és virágzásával. Az az igény, hogy mind több és több információt feljegyezzenek és generációról generációra írásos formában is átadjanak, a letelepült életforma velejárója volt. Egyben harc a z idővel és az elmúlással, szembeszállás a pusztulással és a pesszimizmussal. Azok a férfiak és nők ugyanis, akik a z iszlám világ másolóműhelyeiben tízezzrel készítették a könyveket és egyéb iratokat, hittek a jövőben és értékelni tudták a múltjukat is. Nem egy esetben egy-egy másoló nem is értette az általa lemásolt szöveget, de tudatában volt munkája fontosságának. Az évek, évszázadok múlását ugyanis a vallásos és tudományos szövegek java része csakis úgy élhette túl, ha lemásolták őket, lehetőleg minél több példányban.

Könyvek: könyvkészítés és könyvterjesztés

Az iszlám világban a Korán első példányai voltak a legelső könyvek. A tudás utáni vágy és a könyvek szeretete azonban nem az iszlámmal jelent meg, a muzulmánok körében csak kiteljesedett az, ami már korábban is jellemezte a szír, perzsa és más tudományos központokat. A kínai, szanszkrit és iráni művek már az iszlám korai századaiban lefordításra kerültek, majd ezt követték a görög és római filozófusok, matematikusok, csillagászok, orvosok és más tudósok írásai.

Az araboknak számos lehetőségük volt arra, hogy az olvasás, a könyvek szeretetét megtanulják, hogy az írás, a könyv jelentőségét felismerjék. A preiszlamikus idők különböző kultúráinak meséiből merítő, egységes óriási gyűjteménnyé formált „Ezeregyéjszaka” számos történetéből kiderül, hogy a mesék egyes szereplői tudtak és szerettek olvasni – már Mohamed megjelenése előtt. A mesemondó Sehrezád-ról például így szól a mesefolyam egyik változata: „sok könyvet, krónikát olvasott, régi királyok történetét, regéket letűnt idők népeiről; mondják, hogy ezernyi könyvet gyűjtött össze, régi nemzedékekről és hajdani királyokról szóló históriákat meg költők műveit.”^[19]

A mesegyűjtemény egyik történetében így dicsőítette egyik szereplő a (könyv)írást:

„Meghal minden író, elássa az Idő,
De az, amit leírt, idővel egyre nő.
Ezért, amit leírsz, tökéletes legyen,
Ragyogjon a papír a Végítéleten.”^[20]

E történetek, melyekben nem csupán az uralkodók és nagyvezírek, de egyes nők, sőt még a teherhordók is tudnak olvasni, – másodlagos forrásként – mutatják az iszlám által meghódított népek olvasás-szeretetét. E szokás már a 8. századtól az arabság körében is visszaköszön, az oktatásügy kibontakozásával és a könyvmásolás fellendülésével, könyvtárak alapításával pedig jelentős lendületet vett a könyvkultúra kibontakozása. A könyvek tanulmányozása nem kevesek kiváltsága volt: sokan hozzáfértek a különböző művekhez, akár olvasóként akár – egyben – tulajdonosként is. Széles körben elterjedt a könyvmásolás- és könyvkötés szokása, egyes értékes példányok akár évszázadokon keresztül is öröklődtek egy-egy családon vagy csoporton belül. Egy 9. századi arab szerző, Dzsház szerint a könyv „a tudás teli zsákja, az okosság és a tudás megőrző edénye.”

A madraszák világa, a kalligráfia, a papírkészítés és a z iszlám könyvkultúra kibontakozása egymástól elválaszthatatlan jelenségek. A 8. századtól egyre inkább papírra írott szövegek bekötése az ókorban már kidolgozott és megszokott módszereket követte. A papírvetket három vagy öt dupla lapba hajtogatták, és a szövegírás során minden egyes ív átmenetkor megjelölték az előző lap utolsó szavát. A könyveket (díszes) bőrbe kötötték.^[21] A kéziratos könyvek másolása nagyon fontos, időt, türelmet és felkészültséget kívánó elfoglaltság volt. E művelet egyrészt a mecsetekhez, a falaiik között működő madraszákhoz kötődött. A tanulók másolás vagy diktálás útján jegyezték le egy-egy szerző (a tanár) műveinek szövegét. Jegyzeteiket aztán hitelesítés végett megmutatták a szerzőnek (tanítónak), aki engedélyt (idzsáza) adott rá, hogy a kéziratot terjesszék. Ez nagyon fontos lépés volt a szöveg hűség megőrzése miatt.

Mivel nem volt mindenkinek alkalmá arra, hogy a tág birodalmon belül a leghíresebb oktatási központokat, tanítómestereket felkeresse, számos másolóműhely működött a z iszlám világ valamennyi főbb kulturális központjában, Damaszkusztól Córdobaig, hogy a z olvasói igényeket kielégítsék. A z e műhelyekben illetve uralkodói vagy magánkönyvtárakban folyó könyvmásolás kapcsán is ki kell emelnünk az elkészült szöveg hitelességének ellenőrzését, amely munkamozzanatot általában

külön ezzel a feladattal megbízott tudós személyek végezték. Nem csupán középkori diákokat és tanárokat találhatunk a másolók népes táborában, hanem a források szerint nem egyszer nagyírú tudósok is kivették részüket e fáradságos munkából. Ennek több oka is lehetett: a jeles optikus, a 9-10. század fordulóján élt Ibn al-Haiszám például kenyérkereseti forrásként használta másolói kapacitását, a 13. századi ad-Dahvar orvosi könyvek másolásából élt. Ezen kívül egy-egy neves szerző vagy tudós azért is vállalkozhatott könyvmásolásra, mert így a saját elméjét is pallérozta, illetve alkalma nyílt személyesen ügyelni a szöveg helyesírására, a szövegűzésre. A 12. században élt nagyírú tudós, Averroës például több, mint tízezer lapnyi szöveget másolt le élete során.^[22] A másolók között nők is akadtak szép számmal, Córdobaban például 160 hölgy dolgozott e szakmában a 10. században.^[23]

Már a 9. században, az Abbászidák uralkodásának idején megjelentek az első könyvesboltok a bagdadi bazárban. E század végére már száz fölött volt a könyvkereskedők száma csak ebben a városban.^[24] A papír elterjedésével kialakult egy külön szakma, a varrák mestersége, aki egy személyben volt könyv- és papírkereskedő, sőt, akár könyvmásoló és író is. Legtöbb idejét e férfiú a bazár porától távol eső kis boltjában (*esetleg a mecsethez illesztett kis bódében*) töltötte, ahol vendégül látott másolókat és vevőket, és ahol az árusításon és másoláson kívül tudományos viták is folytak a művelt tudósok és tanítványaik között.^[25] A régi Kairóban például a 11-12. század fordulóján Ibn Szuráh volt a legjelentősebb könyvkereskedő, aki csakis ritka könyveket forgalmazott, és csak hetente kétszer fogadta a gyűjtőket. Córdobaban a 11. században Ibn Abbász, Bagdadban a 14. században a kurd Zain ad-Dim al-Amidi volt a leghíresebb könyvárus.^[26] A nagyobb városokban a 9-10. században már olyan sok könyvárusító hely volt, hogy külön negyedet foglalt el a szúk al-varrákín, a könyvesek piaca.^[27]

Az a kép, ahogyan a 14. században élt Ibn Battúta vagy a 15. században alkotó al-Makrízi leírta a kairói könyvpiacot, a nagy magyar orientalista, Goldziher Ignác 20. század eleji utazásáig mitsem változott. Az egyiptomi fővárosban ajándéktárgyak után kutatva Goldziher a könyvesek utcájába jutott: „hol különböző bódékban (*dukkán*) két igen ellentétes dolgot árulnak: könyvet és papucsot. Sajátságos, hogy a keleti városokban (*Szíriában is tapasztalhattuk ezt*) e két árucikket egy és ugyanazon bazárban árulják, s még sajátságosabb az összefüggés oka. A könyveket többnyire vörös bőrbe kötik, s a papucsok is rendszerint ugyanolyan vörös bőrből készülnek, minőből a könyvek táblái. Igen csábító ugyan itt maradni, hogy valamely értékes buláki nyomtatvány iránt alkuba ereszkedjünk Haszan barátunkkal, a könyvkereskedővel vagy mekkai szomszédjával, ki nekünk a „korán”-on kívül minden könyvet, akár hagyományművet, akár a szent Omar ibn al-Farid dívánját mérsékelt vételár mellett átengedni kész, s a keleti kereskedelem kánonjához tartozó alkudozás által igen hosszúra nyújtott vételművet tartalma alatt pár tucatszor, mégpedig meglehetősen toladó módon, kérdezősködik drága egészségünk felől, s ezenkívül a hangulat emelése céljából egypár csésze kávéval és nargiléval is kedveskedik.”^[28]

Ben Said hasonlóan élénknek írta le egy művében a kalifátus-korabeli Córdoba könyvpiacát, ahol szintén sok könyvárus kínálta portékáját, és gyakorta tartottak könyvárveréseket. A bibliofil al-Hadrami története az egyik legismertebb forrás, mely idézi az egykori Córdoba könyvpiacának hangulatát: „Jártam egyszer Córdobaban, és gyakran kimentem a könyvpiacra, hogy lássam, árulnak-e valami olyan könyvet, amit nagyon szeretnék megvenni. Egy nap aztán, végre elém került egy szépen írott, elegáns kötésű példány. Nagy volt a zörömem. Kezdtém licitálni, de az árverést vezető közvetítő magatartása változott irányomban, mutatván, hogy valaki más jobb ajánlatot tett. Egészen csillagászati összegig vertem fel a könyv árát, jóval felette a kötet igazi értékének. Ám látván, hogy valaki még nálam is többet ajánl, mondtam az árverezés vezetőjének, mutassa meg, ki az a személy. Mutatott nekem egy nagyon elegáns ruházatú férfiút, aki előkelőnek látszott. Közelébe férköztem, és ezt mondtam neki: – Allah legyen Önnel, doktor úr. Ha elhatározta, hogy ezt a könyvet mindenképp elviszi, én nem makacskodom tovább. Épp eleget alkudoztunk és emeltük az árakat. – Ő erre azt felelte, hogy – Bocsásson meg, de nem vagyok én orvos. Meg sem néztem, miről szól ez a könyv. De annak, aki szeretne Córdoba előkelőségei közé beilleszkedni, illendő könyvtárat alapítania. A könyvtáram polcai között van még egy üres, ami éppen akkora méretű, mint ez a könyv, és mivel láttam, hogy szépen írott és jóféle kötése van, megtetszett. Az ár nekem nem számít, Allahnak hála, futja a pénzemből ilyenfajta dolgokra.” Ezt hallván, én nem bírtam túrtóztatni magam, és azt feleltem neki: – Igen, az ilyen embereknek, mint maga, van pénzük. Ám igaz az, amit a közmondás mond: Annak ad diót Allah, akinek nincs foga. Én, aki ismerem a könyv tartalmát, és szeretném használni, szegénységemnél fogva nem tudok hozzájutni.”^[29] Az ilyen – kissé szélsőséges – esetektől eltekintve a könyveknek az iszlám kultúra területén többé-kevésbé kiszámítható ára volt. A könyvárak alakulása koronként és helyszínenként természetesen változott, és nagyon sok függött attól is, hogy milyen volt egy-egy mű iránti kereslet, hogy mennyire volt ritka vagy kivételesen szép kivitelezésű egy könyv. Emelte egy adott kötet árát az, ha maga a szerző készítette, hiszen ő azonnal ellenőrizni is tudta a szöveget. Számított, hogy milyen anyagra és milyen színű, minőségű tintával írták. Nagyon jelentős volt, hogy a könyvmásoló mennyire volt a kalligráfia mestere, alkalmazott-e érdekes, művészi értékű díszítéseket a könyv elkészítése során. Egyes esetekben a munka gyorsaságát is meg kellett fizetni. A 9. századi Bokharában például 50 és 1000 dínár között mozgott a könyvek ára.^[30] amely adat önmagában is mutatja a rendkívüli eltéréseket.

KÖNYVTÁRAK

I. Keleti könyvtárak

Az iszlám világ különböző részein, különösen a nagyobb kulturális központokban tehát már a 7-8. századtól széles körben elterjedt az olvasás, a könyvek szeretete. A mecsetekhez valamint a madraszákhoz és más felsőbb szintű oktatási intézményekhez kapcsolódóan fokozatosan gyűltek össze a könyvek, melyek egy részét maguk a tudósok és diákjaik másolták, más részük ajándékként vagy hagyatékként került az „iskolai könyvtárak” állományába.^[31] Számos egyéb, nyilvános vagy fél-nyilvános könyvtár is létrejött, amelyekben olyan olvasmányokat is őriztek, melyek a mecsetek falai között nem számíthattak nagy érdeklődésre, például geometriai, csillagászati, alkímiai vagy zenei témájú munkák. Több muzulmán uralkodó illetve kormányhivatalnok is alapítottak könyvtárakat, amelyek működését kegyadományokkal (*waqf*) segítették.

Az irániak könyvszeretete, fordítási munkákban tett több évszázados erőfeszítéseik az Abbászidák korában gyakoroltak először jelentős hatást az arabokra. Harún ar-Rasid bagdadi kalifa (*uralkodott: 786-809*) udvarában jelentős fordítási és könyvgyűjtési erőfeszítéseket tettek az uralkodót körülvevő tudósok.^[32] Itt, Bagdadban alakult meg az első (*szintén nem muzulmán hagyományokra alapozott*) tudományos- és képzőközpont is, a „Bölcsesség Háza” (*Bajt al-Hikma*), Abd Allah al-Mamún kalifa uralkodása (813-833) alatt. Ehhez az intézményhez kapcsolódott az iszlám világ első nyilvános könyvtára. Nagy

és jelentős volt ez a könyvtár, számos, messze földről hozatott tudós dolgozott falai között. Egy bizonyos Georgiosz b. Gabriel készítette el jónéhány görög mű arab nyelvű fordítását. Amikor néhány évtized múlva al-Mu'tadid (*uralk.:* 892-902) kalifa új palotát építtetett magának, ő sem feledkezett meg az olvasótermekről és a könyvgyűjteménye méltó elhelyezéséről.^[33] 993-ban Sabúr vezír alapított egy tízezer kötetes könyvtárat, amelyek között számos önéletírás is volt.^[34]

1064-ben épült fel Bagdadban Nizám al-Mulk vezír szorgalmazására és támogatásával a róla elnevezett könyvtár- és tudományos központ, a Nizámijja, amelyet egyes neveléstörténészek a középkori európai egyetemek előképének tartanak. 1233-ban ugyanebben a városban Musztanszír, az utolsó előtti Abbászida kalifa (*uralk.:* 1226-1242) a Tigris folyó partján palotájával együtt madraszát és könyvtárat is emelt. Egy 13. századi történetíró, Ibn Furát így írt erről a könyvgyűjteményről: „A Musztanszírjijában volt egy hatalmas könyvtár (*dár al-kutub*), telis-teli ritka tudományos könyvekkel, amelyeket úgy rendeztek el, hogy a tanárok és diákok egyaránt könnyedén hozzájuk férhessenek. Aki akarta, lemásolhatta a könyveket, tollat, tintát és papírt a könyvtár adott hozzá. A könyvtár jól el volt látva lámpákkal és hozzá való olívaolajjal. A könyvtár személyzete ezenkívül jól hűtött ivóvízzel szolgált az olvasóknak a nagy nyári melegben. A bejárati teremben (*iván*) állt egy nagy óra (*szundúk asz-száát*, az „*órák doboza*”, *valamilyen klepszidra, vagyis vízóra lehetett*), amely jelezte az olvasóknak a napi imaidőket.”^[35] A kalifa fia és követője, Muataszim (*uralk.:* 1242-1258) két könyvtárpéldét is építtetett palotája kertjében.

A muzulmán világ keleti felének másik nagy szellemi központjának számító Kairóban is számos könyvtáralapítás történt az évszázadok során. A 10. századot megelőző idők kairói könyvtáiról nem maradtak fenn adatok, a Fátimidák gyűjteményeiről viszont több forrás is szól. Régi-Kairóban Al-Aziz (*uralk.:* 975-996) tudhatta magáénak a legszebb, 200 ezer bőrbe kötött és kötetlen művet tartalmazó könyvtárat, ahol például - al-Makrízi feljegyzései szerint - 1200 példányt őriztek al-Tabari történelemkönyvéből. A Fátimidák ügynökei az egész iszlám világot bejárták, hogy uralkodójuknak felhajtsák a legértékesebb kéziratokat, könyvritkaságokat. Szaláhaddín korában, a 12. században a világ egyik csodájaként emlegették ezt a könyvtárat (*Hizánat al-kutub*), és egyesek 1.600.000-re becsülték az ott levő kötetek számát.^[36] A Fátimida kor másik jeles kairói közkönyvtárát, a Tudás Házát (*Dar al-Hikma*) 1005-ben alapította al-Hakim bi-Amr Alláh. Itt mindenki szabadon másolhatott, olvashatott, és előadások is folytak csillagászatról, nyelvészetről, orvostudományról és természetesen a Koránról. Az itt dolgozó tudósoknak a kalifa magas ösztöndíjat folyósított, és a művelődéstörténészek szerint ezen intézmény a hellenisztikus oktatási- és tudománypártolási tradíciók folytatója volt, az alexandriai Muszeion késői „utóda”.^[37] Al-Makrízi leírása szerint 1012-ben rendeztek itt először nyilvános vizsgát és tudományos disputát, a kalifa jelenlétében.

Az iszlám más keleti városaiban is számos könyvtárról maradtak fenn feljegyzések. A Szászánidák uralkodása alatt például Nisápúr vagy Bokhara volt több tízezer kötetes könyvtárral rendelkező város, Mervben pedig 10, egyenként 12 ezer könyvet tartalmazó könyvtár volt ebben az időszakban. A bokharai gyűjteményt használta Ibn Szína (*Avicenna*), aki ezt írta életrajzában: „Egy napon engedélyt kértem, hogy beléphessek (*Núh Ibn Manszúr emír*) könyvtárába, hogy tanulmányozzam a könyveket és elolvassam közülük az orvosi munkákat. Az emír nagy örömmel fogadta kérésemet. Beléptem egy sok szobából álló palotába, amelynek minden termében könyvekkel teli ládák sorakoztak – az egyik szobában bölcsészeti és költői művek, egy másikban jogi könyvek, és valamennyiben egy-egy tudományt tárgyaló kötetek. Elolvastam az antik művek katalógusát, és kikértem mindazt, amire szükségem volt belőle. A könyvek (*szerzői*) között láttam sok olyant, aki még névről sem volt ismerős, és akiket sem előtte, sem utána nem láttam.”^[38]

A fentebb felsorolt adatokból, az egykori szemtanúk leírásaiból is látszik, hogy a uralkodók és mecénások Bagdadban, Kairóban Bokharában és másutt is nagy hangsúlyt fektettek a tudományok, a tudósok támogatására, a diákok istápolására. Könyvtáraik kötetivel egyrészt saját tudásvágyukat szerették volna kielégíteni az alapítók, másrészt pedig tanuló és kutató emberek százáinak és ezreinek mindennapi munkáját könnyítették meg a könyvgyűjteményekkel. A lehető legjobb módon szervezett és legkellemesebb körülményeket megteremtő, papírt, tintát, világítóeszközöket ingyen nyújtó könyvtárak valódi szellemi központok voltak. A középkori muzulmán világra oly jellemző tudomány- és tanuláspártolás tehát a könyvtáralapítások és működtetések számos példájával is alátámasztható.

II. Könyvtárak al-Andalúzban

A muzulmánok a 8. század második évtizedében léptek az Ibériai-félsziget földjére, amikor Vitiza, gót király halála után párthívei összecsaptak fiának, Roderichnek a csapataival. Ez a század a déli nagyvárosokkal kötött paktumok időszaka volt, a arabok és berberok egyre jobban megvetették lábukat a térségben. I. Abd al-Rahman teremtette meg a hispániai Omajjád-dinasztia alapjait, és utódai idején alakult ki az emirátus, majd a kalifátus, mely 929 és 1031 között állt fenn.^[39] A muzulmánok nagyon kellemesnek találták a félsziget déli és középső területeit, egyikük azt írta a kalifátusról, hogy kellemes klímája és tiszta levegője révén a vidék Szíriára hasonlít; olyan, mint Jemen, ha hőmérsékletét tekintjük; átható illatai miatt Indiára emlékeztet; kincstári jövedelmeit tekintve olyan gazdag, mint a perzsiai Ahwaz; drágakövei Kínához teszik hasonlatossá, tengerparti termékei pedig Adenhez.^[40]

Az Ibériai-félszigetre érkező muzulmánok hozták magukkal Európába kultúrájuk azon elemeit is, amelyeket keleti hódításaik során építettek be civilizációjukba, és amelyek a 8. századtól kezdve fokozatosan al-Andalúz területén is elterjedtek. Így magukkal hozták a könyveket, az olvasás szeretetét. Híres másológépek sora (*Córdoba, Sevilla, Toledo, Granada*), papírmalmok (*Toledo, Jativa*) és a főbb városokban szinte mindenütt felhalmozott csodálatos könyvgyűjtemények jelzik az al-andalúzsziaiak műveltségéről, tanulásról vallott felfogását. Az arabizáció – a könyveknek is köszönhetően – gyorsan végbement, főként a felsőbb társadalmi rétegek körében. A Korán nyelve hamar felülkerekedett a latinon, az irodalmi és tudományos művekben is.^[41]

Keletről tehát számos könyvmásoló, fordító, tudós és tanár érkezett, akiknek jelenléte kétségkívül nagyban hozzájárult al-Andalúz településeinek felemelkedéséhez. A minden muzulmán számára kötelező mekkai zarándoklat is segítette a gondolatok és művek Keletről Nyugatra és ellenkező irányban való áramlását, hiszen a vándorúton lévő férfiak (*néha nők is*) zarándoklataik során gyakran szenteltek hosszabb-rövidebb időt arra, hogy nagy hírű tanítómestereket hallgassanak, hogy híres könyvtárakban és jónévű könyvpiacokon forduljanak meg.

Az Omajjád-dinasztia több tagja is élénk érdeklődést mutatott a tudományok és a könyvek iránt. A z emírek és kalifák általában maguk is foglalkoztak különféle tudományokkal. Az algebra, a fizika, az orvostudomány, a filozófia, a csillagászat, a

vallás- és jogtudomány, a botanika eredményeit az arab tudósok sok ezernyi könyvben foglalták össze, és jelentős fordítási munkákat is végeztek. Virágozott a költészet, a történetírás. Fellendült az iskolaalapítás, és az első andalúziai könyvtárakat is az Omajjádák állították.

II. Abd al-Rahmán, aki 821 és 852 között uralkodott, már az emirátus idején kiemelt figyelmet fordított a könyvekre, és asztrológusát, a költőként és kádiként is kiemelkedő híró Abbász ibn Násziht Keletre küldte, hogy könyveket vásároljon számára. Utódja, II. Mohamed (852-886 között volt emír) királyi könyvtárat létesített, amely sok évtizeden át tovább bővült, és a 10. század végéig híres cordobai könyvtárát II. al-Hakam ezzel alapozta meg.^[42] III. Abd al-Rahmán, az első kalifának könyvszeretete még Keleten is annyira közzismert volt, hogy a bizánci császár – hogy elnyerje barátságát – megajándékozta őt Dioszkoridész egy művével, mely arany betűkkel írott, csodás növényrajzokkal díszített volt; és egy Nikolaosz nevű szerzetest fordítónak küldött Córdoba.^[43]

Al-Hakám al-Musztanszír billah, aki 961 és 976 között volt kalifa, az andalúziai Omajjádák közül a legműveltebb uralkodó volt, a „könyvek ura”. Mivel apjától pacifikált birodalmat örökölt, jutott ideje arra, hogy társadalmi és tudományos kérdésekkel foglalkozzon. Folytatta apja iskolapolitikáját, a szegények számára is oktatási intézményeket nyitott. Uralkodása időszakában a tanárok többsége közalkalmazott volt, a kalifától vagy diákjaik szüleitől nyerték fizetésüket.^[44] Al-Hakám már gyermekként nagyon szerette a könyveket és a tudományokat, ami valószínűleg annak is köszönhető volt, hogy Córdoba legkiválóbb tudósai nevelték. Az apja által gyűjtött kötetek mellé kivégzett öccse könyveit is megörökölte. Míg a trónralépésre várt (ötven éves koráig!), elsősorban a tanuláshoz és olvasáshoz szentelte idejét. Kiegyensúlyozott, higgadt és békeszerető ember volt, aki nem is nagyon szeretett kimozdulni palotájából és annak kertjéből. A kortársak szerint nagyobb örömmel töltötte el néhány tudós társasága vagy könyveinek lapozgatása, mint a hatalom, a csillogás, a háborúskodás.^[45]

A kalifa uralkodása alatt a 3 legnagyobb cordobai könyvtárat egyesítették, és így létrejött az a csodálatosan gazdag intézmény, amely a korabeli leírások szerint 400 ezer kötetet számlált. (*Ez több kutató szerint költői túlzás, ám a könyvtár jelentőségét senki nem vonja kétségbe.*) A könyvtár vezetője egy eunuch volt, akinek feladata volt a könyvek őrzése és a katalógusok elkészítése. A könyvekről készült címjegyzék 44, egyenként 50 lapos füzetet tett ki.^[46] A palotában folyamatosan dolgoztak spanyol föld legjobb könyvkötői, szicíliai és bagdadi mesterekkel együtt, valamint könyvillusztrátorok, másolók hadai. Az elkészült könyveket egy tudományos bizottságnak mutatták be, melynek tagjai ellenőrizték és korrigálták a szöveget. A kalifa szolgálatában állt egy Talid nevű eunuch, aki a könyvkészítést felügyelte és vezette. Kalligráfusai között nők is akadtak, például két olyan kiváló hölgy (*Fátima és Aisja*), akik egész életüket a kalligráfiának szentelték, férjhez sem mentek.

II. al-Hakam volt a legkiemelkedőbb bibliofil személyiség, aki rendszeresen megbízottakat küldött az iszlám világ valamennyi szegletébe, hogy megvásárolják és elhozzák számára a legkiválóbb tudományos műveket. Al-Huszáni azt mondta a kalifáról, hogy tudósait arra ösztönözte, hogy gyűjtsék egybe a világban szétszórta tudományos ismereteket, és szerezzék meg a pusztulás veszélyének kitétt műveket, amelyeket korábban gondatlanul kezeltek.^[47] A kalifának telepített ügynökei voltak Kairóban, Damaszkuszban, Alexandriában és más kulturális központokban, ahol is új vagy éppen ősrégi könyvek után kutattak. Megbízottjai az írókkal is kapcsolatban állottak, az elkészült köteteket mesés összegekért vásárolták meg al-Hakam számára. Goldziher Ignác akadémiai székfoglalójában megemlíti például, hogy amikor egy iraki tudós egy művét dolgozta (*al-Iszfaháni arab költészetéről és zenéről szóló átfogó gyűjteményéről van szó (K.K.)*), a kalifa ezt meghallván ezer aranyat küldött neki azzal a feltétellel, hogy a könyv elkészülte után azonnal küldjön számára egy példányt, még mielőtt az Keleten ismeretessé válna.^[48]

II. al-Hakám nem csupán egy megszállott könyvgyűjtő volt. Sok más neves elődjéhez hasonlóan, ő is sokat és értően olvasott. Olvasás közben a margóra írta észrevételeit, és mindig feljegyezte, hogy mikor fejezte be az olvasást, valamint azt, hogy ki a szerző és honnan származik. Mindent akart tudni, ezért igyekezett minél többet olvasni. Valószínűleg forgatta Ibn Rabbih híres enciklopédiáját, az „Iqd al-Farid” című 25 kötetes munkát, mely mintegy tízezer oldalas tudományos gyűjtemény volt.

Az uralkodói alapítású és fenntartású könyvtárak mellett számos magánszemély is rendelkezett saját könyvgyűjteménnyel al-Andalúzban. A cordobai magánkönyvtárak közül leghíresebb volt Ibn Futáisz kádi gyűjteménye, aki külön emeltetett imádott könyvei számára egy zöld tetővel és falakkal, zöldre festett függönyökkel felszerelt épületet. (*Sevillai Isidorushoz hasonlóan ő is úgy vélte, ez a szín nyugtatja leginkább a megfáradt szemet.*) Hat másoló és egy kéziratjavító dolgozott az épületben. Állandó fizetséget kaptak, nem pedig az elkészült munkák után fizették őket, mivel Ibn Futáisz úgy vélte, a sietség árt a kalligráfiai munka szépségének. Ez a kádi is – kalifájához hasonlóan – mindent megtett, hogy egy-egy könyvet megszerezzen, akár a kötet értékének három-négyszeresét is hajlandó volt kifizetni. Másolói börtönörként őrizte, és semmilyen körülmények között nem volt hajlandó kölcsönadni egyetlen könyvét sem.^[49]

A kalifátus idején tehát Córdoba volt az andalúziai szellemi központ, a könyvkészítés és a könyvtáralapítás felegyvára. A források szerint évi 60-70 ezer kötet is napvilágot látott a „világ díszének” tartott csodás városban. A kiskirályságokra szakadt birodalomban aztán több új szellemi központ is keletkezett, amelyeknek a története elválaszthatatlan könyvtáraik történetétől. Sevilla, Toledo, Almería, Valencia, Badajoz, Granada, Zaragoza és más települések uralkodói is létesítettek kisebb-nagyobb könyvtárakat. Az almeriái király egyik minisztere, Abu Dzsafár ben Abász például olyannyira bibliofil személyiség volt, hogy a könyvbeszerzés kapcsán találékonyságban még Ibn Futáiszon is túltett. Nem is annyira a könyvek szépsége érdekelte őt, mint inkább ritkaságuk és régiségük. Nem csak teljes példányokat, hanem egyes lapokat is megvásárolt, valamint öreg tekercseket és régi írószerszámokat.^[50] Sevillában az Abadiák, Granadában Beni al-Ahmár, Zaragozában Beni Hud, al-Moktadir, Valenciában Aben Saguir és mások szintén közzismertek voltak könyvszeretetükről a kalifátus széthullása után.^[51]

A könyvtárak berendezése és működtetése

A fentiekben ismertetett nyilvános vagy magánkönyvtárak mindennapi működtetése meglehetősen komoly feladatot jelentett a megbízott személyzetnek. Hasonlóan, mint a nagy ókori könyvgyűjteményeket, a középkori iszlám világ könyvtárait is számos ember munkája tartotta életben. A könyvtár vezetőjén kívül a külön célra kialakított épületekben dolgoztak a kisegítők, a könyvmásolók, a könyvkötők, a korrektorok és gyakran a fordítók is. A közkönyvtárak kötetjeinek használói között több volt a másoló, mint az olvasó; emiatt biztosították az emírek és kalifák az inkyen tintát és papírt is a fenntartásuk alá tartozó

intézményekben. Valószínűleg a könyvtári funkciók elemi szintjével magyarázható, hogy a középkori iszlám világban nem jött létre egy, speciálisan könyvtárápításra alkalmazott építészeti megoldás. A könyvtár vagy a mecseten belül volt, vagy az uralkodói palotában, ez utóbbi legszebb, legtágasabb termében. Ha külön helyiség(ek)ben tartották a könyveket, akkor azok raktárak és olvasótermek is voltak egyben, sőt, tudományos viták lefolytatására szolgáló termek is. [52] Az ajtórések függönnyel záródtak, a talajon szőnyeget (vagy gyékényt) helyeztek el. A falakat általában egyszerűen lemeszelték, és a falnak támasztva tartották a fából készült szekrényeket vagy ládákat. Az értékes könyveket (pl. a Korán egy-egy remekbe szabott példányát) – miként gyakorta manapság is – kiemelték a helyükről, és speciális vitrinekben állították ki. Minden szekrényhez vagy ládához tartozott egy katalóguslap, amelyre rávezették, hogy milyen könyvek találhatóak benne. A nagyobb könyvtárakban rendezőelvként próbálták figyelembe venni a könyvek témáját, és egy helyre tették az azonos tudományághoz vagy ugyanahhoz a szerzőhöz tartozó műveket. Ez azonban kicsit nehézkes volt mindenütt, mert a könyvek sokféle mérete bonyolította az egyszerű pakolást. Külön rekeszekben, fekvő helyzetben gyűjtötték például a nagyobb méretű köteteket. A szekrények és polcok elrendezésénél az is figyelembe vették, hogy a tudományok hierarchiáját alapul véve melyik m ű a fontosabb. Mindig a legértékesebb művek voltak felül. Így például a Korán mindig legfelül volt, és csakis alatta helyezkedhetett el a hadiszövege.

A téma szerinti osztályozás általában a könyvek három főbb csoportra bontását jelentette: a z elsőbe tartoztak a legfontosabb, és éppen ezért mindig legnagyobb példányszámú vallásos művek (a Korán, a hadisz, valamint művek a vallásjog, a dogmatika és a misztika köréből). A második csoportba tartozó könyvek felölelték a bölcsészeti tudományokat (filológia, grammatika, retorika, logika, költészet, történelem, irodalom stb.), a harmadik nagy együttest pedig a „filozófiai” tudományok jelentették (matematika, orvoslás, fizika, zene, metafizika stb.). [53]

A könyvtár vezetője általában olyan férfi volt, aki jól ismerte a könyvek java részét, és akiben a könyvek tulajdonosa maradéktalanul megbízott. Legfőbb feladata a könyvek őrzése volt, a kéziratok védelme a tolvajoktól, a nedvességtől, a kártékony rovaroktól és a tüztől, de őt terhelte a felelősség amiatt is, hogy a könyvmásolás rendben és minél inkább hiba nélkül menjen végbe. Ha a könyvtár kölcsönzött is, az igazgatónak kellett megtenni a szükséges lépéseket a könyvállomány megővése kapcsán.

A könyvtárak fenntartása nem volt mindig zökkenőmentes. Újra meg újra jelentős összegeket kellett költeni Bagdadtól Córdobaig a működtetésre. Al-Makrízi például, beszámolva Hákim kalifa kairói könyvtáráról, leírta, hogy az évi 257 dinárból „jut az abadáni gyékényre és a hozzá hasonlókra 10 dinár, továbbá írás és másolás céljára papírra 90 dinár, könyvtárlókra 48 dinár, a felhasznált vízért 12 dinár, a könyvtárszolgáknak 15 dinár, a felügyelő vallástudók számára tinta 15 dinár, a felügyelő fakihok (vallási emberek) számára tinta, papír és toll 12 dinár, a függönyök megjavítására 1 dinár, könyvek borítóinak vagy papíryanagának helyrehozatalára 12 dinár, téli takaróra 5 dinár, télen szőnyegek 4 dinár, és így tovább.” [54] Egyébként a könyvadományozás vagy a könyvtáraknak tett felajánlások is ájtatos cselekedetnek számítottak az iszlám világban, és arra is több példát lehet hozni, hogy a diákok, a szegények – az ingyenes belépésen kívül – különböző (fentebb már említett) jótéteményekben, ellátásban részesültek az uralkodói könyvtárakban. Valószínűleg széles körben ismert és fennen hirdetett volt a z a hagyomány, amely mások segítésére készítette a moszlimokat: „Egy muzulmán nem tud semmi jobbat ajándékozni testvérének, mint a bölcsesség egy szavát. Ha Allah csak egy bölcs ember felé vezérli az utadat, jobb az teneked, mint az egész világ.” [55]

A középkori iszlám könyvtárak sorsa

Az iszlám művelődés korai történetét áttekintve világosan látszik, hogy e kultúrkörön belül is megvolt a könyveknek és a könyvtáraknak a saját sorsuk. Mégpedig – amint a z kisebb és nagyobb, a nyilvános és magánkönyvtárak iszonyú pusztulásáról szóló sorozatos beszámolók alapján kitűnik – szomorú sors. Mivel a muzulmán világ keleti és nyugati felében egyaránt jellemző volt a gyakori uralkodó- illetve dinasztiaváltás, mivel egymást érték a belharcok, a vallási irányzatokkal, vallásjogi iskolákkal összefüggő csatározások, mivel folyamatos politikai, hatalmi villongásoknak lehetünk tanúi az évszázadok forrásait megidézve, nem váratlan és nem érthetetlen a könyvtárak pusztulásáról, széthordásáról vagy kiürítéséről szóló számos híradás. Mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a muzulmán könyvtárak pusztítói legtöbb esetben maguk a muzulmánok voltak. Ugyan találhatunk példát mongolok, keresztények és mások által végrehajtott könyvpusztításokra is, de gyakoribb az olyan feljegyzések száma, melyek arról tanúskodnak, hogy egy-egy, hatalomra kerülő irányzat – üldözendő megdöntött elődei vallási-politikai (eretnek!) nézeteit – döntött egy adott könyvtár részleges vagy teljes megsemmisítéséről. Ez történt például az al-Hakám-féle mesés córdobai könyvtár esetében.

A kalifa utódja, II. Hiszám (uralkodott: 976-1009) kénytelen volt átengedni a hatalmat al-Manszúrnak, aki jelentős hódításokba kezdett, és nem nagyon érdekelték a könyvek és a tudományok, felhagyott a toleranciával, és üldözte a tudósokat. Az ortodox iszlám nézetek kerültek előtérbe, és II. al-Hakam nagyszerű tudományos könyvgyűjteményét – Abu Amir Mohamed ben Abi Amir kamarás vezetésével – feldúlták, szétszórták, elégették és a palota kútjába dobálták. [56] Szaid, a 11. században élt történész, toledói kádi korabeli leírása szerint mindez a következő módon zajlott: „(A kamarás) ..., alighogy a kormány megbízta, elment a kalifa apjának, al-Hakamnak a könyvtárába, ahol ott voltak a már említett könyvek és még sok egyéb holmi. A vezető vallástudósok jelenlétében kihordatott minden művet, amit ott talált, és elrendelte a régi – logikáról, asztrológiáról és más antik – tudományokról szóló könyvek kiválogatását (kivéve az orvosi és matematikai könyveket). Oly módon (történet a kiválogatás), hogy mikor ezek elkülönültek a grammatikától, költészettől, történelemtől, orvoslástól, prófétai hagyományoktól és más tudományos művektől, melyeket az andalúziaiak készítettek, elrendelte, hogy a megmaradt könyveket kivéve – mely a kisebb hányadot tette ki – az összeset el kell pusztítani és égetni. Egyesek tűzre kerültek, a többi a palota kútjába dobálták és földdel meg kövekkel betemették.” [57] Ezt követően is ezerszám hajigálták máglyára a córdobai könyvtár „eretnek-gyanús” köteteit, és a tűz attól kezdve már sosem hamvadt el. A 11. században, a palota többszöri kifosztása során a máglyától megmenekült könyveket széthordták; könyvpiacokon, gyakran papír-áron(!) keltek el. Ez lett a sorsa több magánkönyvtárnak is, például az al-Futáisz által egykor féltve őrzött gyűjteménynek, amelytől tönkrement örökösei csekély pénzért váltak meg. Az andalúziai könyvtárak tehát nem semmisültek meg teljesen, valenciai, almeriai, toledói és más bibliofilek hozzájutottak bizonyos példányokhoz. Aztán 5 évszázaddal később, Granada visszafoglalása után Cisneros kardinális elrendelte, hogy ésszerűen el nyilvánosan a megmaradt muzulmán könyveket. A katolikus spanyolok a középkor során, a nagy inkvizíciók idején sosem szüntek meg gyanakodni arab írást látván, hogy hamisság és sátáni varázslat áll a számukra érthetetlen írásokban. Ribera y Tarragó, a neves spanyol iszlám-kutató kutatásai során például feljegyezte azt, hogy talált egy régi arab kéziratot könyvet a valenciai egyetemi könyvtárban, amelynek margóján az alábbi katalán jegyzet áll: „Ezt a könyvet én, Jaime Ferrán

találtam, Laguar falujában, miután a mórok felmentek a hegyekbe, és mivel arab betűkkel írott a könyv, sosem találtam olyan személyt, aki el tudta volna olvasni. Félek, nehogy Mohamed Koránja legyen ez...”^[58] E nagy félelmet kiváltó mű egyébként egy ártatlan nyelvtankönyv volt.

Találhatunk arra is példát, amikor egy-egy zűrzavaros, nyomorúságos időszakban az elkeseredett tömegek dühének esett áldozatul valamely könyvtár. Kairóban például a 12. század elején számos könyv azért semmisült meg, mert a fosztogatók a bőr könyvborítókából szandálokat csináltak maguknak, a könyvlapokat pedig – mint számukra értéktelen holmit – eltűzelték vagy a Nílusba dobálták.^[59]

A korabeli szemtanúk leírásán kívül tehát általában csak igen kevés maradt a z egykori fényes könyvtárakból. Néhány kivételes értékű és ritka szépségű könyv természetesen ma is megcsodálható a párizsi, escorial-beli, kairói, fezi vagy egyéb könyvtárakban és múzeumokban. Néhány hírnemőként maradt példány mindössze, melyek gondolatban elröpítenek minket a középkori iszlám világ kulturális centrumaiba. Ha csak igen töredékesen is, de bepillantást nyerhetünk az akkori gondolkodás, tudományos és kulturális élet kulisszái mögé. Az effajta vizsgálódások azonban nemcsak a mohamedán világ megismeréséhez visznek közelebb. A z iszlám írásművészet, könyv- és könyvtártörténet tanulmányozása nagyon fontos az európai művelődéstörténet feltárása kapcsán is. A középkori Európa szellemi élete, a keresztény tudósok műveinek megértése ugyanis csak így lehet teljes. A 17. században élt jeles erdélyi gondolkodónk, Apáczai Csere János – aki egyébként a héber, görög és latin nyelv elsajátítása mellett negyedik idegen nyelvként fontosnak tartotta az arabot is – „néma mesterek”-nek nevezte a könyveket. Valószínűleg sok muzulmán uralkodó, tudós, diák, könyvmásoló és fordító vélekedett hasonlóan, akik ezerszám készítették és olvasták a különböző műveket a mecsetek vagy könyvtárak falai között. Sokan voltak, akik nappal és éjjel pergamen, papirusz vagy papír fölé gőrnyedve, végeláthatatlanul rőták a betűk sorát, hogy a tudást megőrizték és átmenekítsék az elkövetkezendő nemzedékeknek. Ők tudták, hogy nincs nagyszerűbb tájék a földkerekségen, mint az írott szó csendes birodalma.

JEGYZETEK

1. ARMSTRONG, K.: Mohamed. Az iszlám nyugati szemmel. Európa, Budapest, 1998. 78-80. o.
2. SIMON, R.: Korán – A Korán világa. Helikon, Budapest, 1994. 422-423. o.
3. Uo., 455. o.
4. Részletesebben l.: ROGERS, M.: A hódító iszlám. Helikon, Budapest, 1987. 23-25. o.
5. Uo., 30-31. old.
6. GLASENAPP, H.: Az öt világvallás. Gondolat, Budapest, 1987. 410-411. o.
7. L. erről: SIMON R. i. m. 460-476. o.
8. L. erről: KÉRI, K.: **Rendszer és tudás**. Iskolakultúra, 1997/10. 110-114. o.
9. Korán, 2, 269.
10. IBN KHALDÚN: Bevezetés a történelembe. Osiris, Budapest, 1995. 414. o.
11. DÉVÉNYI, K. – IVÁNYI, T.: Az arab írás története. Kőrösi Csoma Társaság Keleti Nyelvek Kollégiuma, Budapest, 1987. 19. o.
12. Uo., 187. o.
13. MOLINA, M. A.: Córdoba de los Omeyas. Planeta, Barcelona, 1994. 114. o.
14. Uo., 115. o.
15. TEVAN, A.: A könyv évezredek útja. Gondolat, Budapest, 1984. 53. o.
16. Idézi: DÉVÉNYI-IVÁNYI i. m. 67. o.
17. MOLINA i. m. 116. o.
18. Idézi: DÉVÉNYI-IVÁNYI i. m., 55. o.
19. Az Ezeregyéjszaka meséi. Európa, Budapest, 1974. Fordította: Honti Rezső, 11. o.
20. A teherhordó és a három leány története. Fordította: Vajkay Lajos, Uo., 39. o.
21. DÉVÉNYI- IVÁNYI i. m., 68. o.
22. MAZAHÉRI, A.: A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Európa, Budapest, 1989. 187. o.
23. Művelt muzulmán nőkről l.: KÉRI, K.: **Nők a fátyol mögött**. Valóság, 1998/8., 64-70. o.
24. HITTI, P. K.: History of the Arabs. MacMillan, London, 1960. 414. o.
25. DODGE, B.: Muslim Education in Medieval Times. The Middle East Institute, Washington, 1962. 14. o.
26. MAZAHÉRI i. m. 188. o.
27. DÉVÉNYI – IVÁNYI i. m., 84. o.
28. GOLDZIHHER, I.: Az iszlám. Magvető, Budapest, 1980. 384-385. o.
29. BEN SAID: Maghreb. Spanyolra fordította Ribera y Tarragó, J., spanyolból magyarra fordította Kéri, K. In: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C.: La España musulmana I. Espasa-Calpe, Madrid, 1978. 415-416. o.

30. TRITTON, A. S.: Materials on Muslim Education in the Middle Ages. Luzac and Co. Ltd., London, 1957. 195. o.
31. BOSWORTH, E. – DONZEL, E. – LEWIS, B. – PELLAT, CH. (ed.): The Encyclopaedia of Islam. V. E. J. Brill, Leiden, 1986. „madrasa” címszó, 1125. o.
32. MAZAHÉRI i. m., 181. o.
33. BOSWORTH és mások i. m., 1125. o.
34. ELISSÉEFF, V – NAUDOU, J. – WIET, G. – WOLFF, PH. (ed.): Historia de la humanidad. Las grandes civilizaciones medievales I. Planeta – Ed. Sudamericana, Barcelona – Buenos Aires, 1977. 492. o.
35. Idézi: DÉVÉNYI – IVÁNYI i. m., 88. o.
36. MAZAHÉRI i. m., 184. old., DÉVÉNYI – IVÁNYI i. m., 89-90. o., BOSWORTH és mások i. m., 1125. o.
37. E témáról l. pl.: WALDEN, J. W. H.: The Universities of Ancient Greece. New York, 1919. 48-50. o.
38. AVICENNE: Le livre de Science. Les Belles Lettres, UNESCO, Paris, 1986. 16. o. A forrásrészletet franciából fordította: Kéri K.
39. VALDEÓN, J.: El califato de Córdoba. Cuadernos de Historia 16. 102. füzet, Madrid, 1985. 4. o.
40. PERICOT, L. G. (dir.): Historia de España II. La alta edad media: siglos V al XIII. Instituto Gallach, Barcelona, 1970. 176. o.
41. ESCOLAR, H.: Historia de las bibliotecas. Fundación G. S. R., Madrid, 1987. 133. o.
42. SAMSÓ, J.: Ciencia musulmana en España. Cuadernos historia 16. 144. füzet, Madrid, 1985. 8. o.
43. CARLO, A. M.: Introducción a la historia del libro. Fondo de Cultura Económica, Mexico-Madrid, 1993. 249-250. o.
44. DAMSEAUX – SOLANA: Historia de la pedagogía. Escuela Española, Madrid, 1967. 107. old.
45. L. erről: MOLINA, A. M.: Córdoba de los Omeyas. Planeta, Barcelona, 1994.
46. PERICOT i. m., 234. o. (Goldziher Ignác: *Az iszlám kultúrája I-II. című művében, a spanyolországi muzulmánokról írott akadémiai székfoglalójában huszonnégy füzetet említett. Gondolat, Budapest, 1981.*)
47. VALDEÓN i. m., 28. o.
48. GOLDZIHHER (1981) i. m., 142. o.
49. ESCOLAR i. m., 136. o. és MOLINA i. m., 112. o.
50. ESCOLAR i. m., 136. o.
51. ESTEBAN, L. – MARTÍN, R. L.: Historia de la enseñanza y de la escuela. Tirant lo Blanch, Valencia, 1994. 76. o.
52. ESCOLAR i. m., 138. o.
53. Uo., 140. o.
54. Idézi: DÉVÉNYI – IVÁNYI i. m., 91. o.
55. IBN DZSÁIR-t idézi: CHEJNE, A. G.: Historia de España musulmana. Catedra, Madrid, 1993. 159. o.
56. BRENTJES, B.: Izmael fiai – Az arabok története és kultúrája. Kossuth, Budapest, 1986. 86. o.
57. SZAID: Tabaqat al-Uman. Spanyolra fordította: Machado, O. A., spanyolból magyarra fordította: Kéri, K. In: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C.: La España musulmana I. Espasa-Calpe, Madrid, 1978. 417. o.
58. MOLINA i. m., 124. o.
59. ELLISSÉEFF és mások, i. m. 491-492. o.